

Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΑΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

Η προβληματική της προστασίας της

Ανδρέας Ν. Συμεών
Αρχιτέκτων

Σε αντίθεση με όλες σχεδόν τις χώρες της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης, στον τόπο μας οι αρμόδιοι φορείς για την προστασία της νεότερης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς κινητοποιήθηκαν πολύ αργά και πετυχαν πολύ λίγα, έτσι ώστε σήμερα να δίνεται ουσιαστικά μια μάχη οπισθφυλακών, αφού η καταστροφή του νεότερου μνημειακού πλούτου μας έχει σε μεγάλο βαθμό συντελεστεί. Το φαινόμενο ασφαλώς δεν είναι τυχαίο και πολλές φορές έχω επιψείνει ότι είναι σημαντικό για την κατανόησή του να αναγνωρίσουμε τους παράγοντες εκείνους που μας διαφοροποιούν από άλλες ευρωπαϊκές χώρες και που οδήγησαν την προστασία της αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς σε μια διαφορετική πορεία.

Hχώρα μας χαρακτηρίζεται από μια μακραίωνη αρχαία ιστορία, αλλά και μια πολύ σύντομη νεότερη ιστορία, αφού ο ελεύθερος βίος μας δεν έχει ακόμη συμπλήρωσε διακοπά χρόνια. Ανάλογα μικρό είναι το χρονικό βάθος του αστικού τρόπου ζωής και ανάλογα πε-

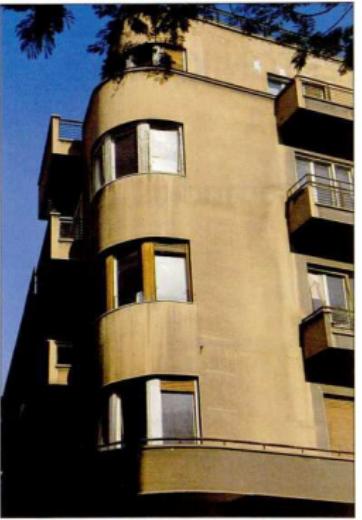
ριορισμένος ήταν ο αρχιτεκτονικός και πολεοδομικός πλούτος που αυτός ο τρόπος ζωής μπόρεσε να παραγάγει μέχρι τα μισά του 20ού αιώνα.

Στις ευρωπαϊκές πόλεις που έχουν πίσω τους κάποιους αιώνες αστική ζωής η ανάπτυξη έγινε με ρυθμούς που επέτρεπαν τις διαδικασίες

1. Ο διαχρονικός χαρακτήρας της πόλης:
Στη Νίκη, ο Νέος του Αιγαίου στους συμβίωσα αρμονικά με τη Μέσαια θέση του Norman Foster.

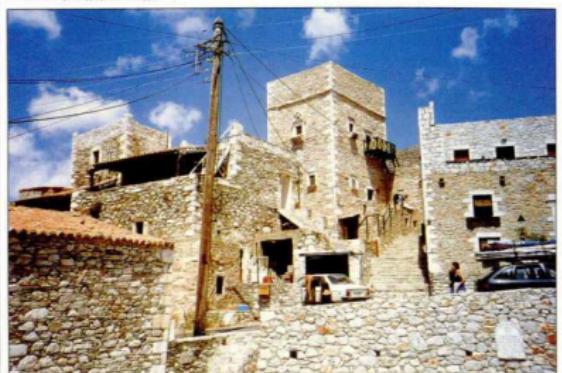
2. Είναι ανάγκη να κινηθούμε γρήγορα προς το χαρακτηριστικό ως διατηρέτων ενός σημαντικού αριθμού αξέλογων κτηρίων του Μεσοπολέμου που επέδια αντιπροσώπευσαν στη χώρα μας το μοντέρνο κίνημα.

αφομοίωσης και κάθε γενιά προσέθετε τη δική της συνεισφορά στο χτίσιμο του σώματος της πόλης. Έτσι, οι πόλεις αυτές –τόποι απόδεσης της απτής ιστορικής μνήμης– έχουν αποκτήσει έναν διαχρονικό χαρακτήρα, ο οποίος είναι ό, τι πιο σημαντικό πρόσφερε η πόλη στο συμβολικό και το νοητικό επίπεδο, στη δημιουργία μιας εικόνας-συμβόλου με την οποία οι κάτοικοι μπορούν να ταυτίζονται.

Στην Αθήνα, και στις ελληνικές πόλεις γενικότερα, η αστικοποίηση κορυφώθηκε προς το ρυθμό ραγδαίο και τρόπο τραματικό, καθώς συνέπεσε με την προσπάθεια της οικονομικής ανόρθωσης της χώρας μετά τον πόλεμο και τον εμφύλιο, ανόρθωση που έγινε με απομονωμένη την οικοδομή και εργαλείο την αντιπαροχή.

3. Ιδιαίτερη σημασία έχει η προστασία των αρχιτεκτονικών συνόλων όλων και του επεύθεντού χώρου. Σ αυτό το παρόδειγμα από τη Βάθια της Μάνης, η ποιότητα του ελεύθερου χώρου πάσχει.

Οι ιστορικοί πυρήνες των πόλεών μας βρέθηκαν ανοχύρωτοι μπροστά στις καταλυτικές αυτές δυνάμεις και αφανίστηκαν. Δύο είναι τα ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά που συχνάζονται με τη μικρή αντίσταση που οι πόλεις μας μπόρεσαν να αντιτάξουν σε αυτόν τον αφανισμό. Το ένα είναι ότι την τόσο σημαντική αρχιτεκτονική μας κληρονομιά συνιστούσαν κελύφη κατά το πλείστον μικρής κλίμακας και συχνά ευτελούς κατασκευής, που δεν προσφέρονταν για εξυπηρέτηση νέων χρήσεων και έμοιαζε φυσικό να κατεδαφιστούν για να αντικατασταθούν από «συστατικότερα», νέα κτίσματα. Το ίδιο χαρακτηριστική άμως είναι η απουσία οποιαδήποτε ψυχολογικής αντίδρασης ή διαμαρτυρίας για την πόλη που μακελεύονταν. Πιστεύων ότι στη συνειδηση του έλληνα αυτού, ιστορικά κτίρια άλια να συντηρηθούν ήταν τα αρχαία ή βυζαντινά μνημεία που προστατεύονταν από τον αρχαιολογικό νόμο, ενώ τα δημιουργήματα της πρόσφατης ιστορίας των οικισμών μας δεν ήταν παρά «πατιά σπίτια», όπως τα έπιπλα του πατρικού σπιτιού δεν ήταν παρά «πατιά πράγματα», που τα ξεφροτωθήκαμε χωρὶς τύχεις. Απούσα, με ελάχιστες εξαιρέσεις, από οποιαδήποτε εκδήλωση αντίδρασης και η πνευματική μας γηγενεία, ακαδημαϊκοί δάσκαλοι, ποιητές, καλλτέχνες.

Η συνειδητοποίηση της καταστροφής που έγινε άρρηστης και τελικά η προσπάθεια για την προστασία των υπόλειμμάτων της αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς προς δύο βασικές κατεύθυνσεις: το χαρακτηρισμό μεμονωμένων κτηρίων, νεοκλασικών κυρίων, ως «διαπτηρών»· και το χαρακτηρισμό μερικών εκατοντάδων οικισμών ως «παραδοσιακών».

Και βεβαίως το έρωτήμα που τιθεται σήμερα είναι κατά πόσο το θεματικό μας πλαίσιο, αλλά και οι διαδικασίες που σχετίζονται με αυτό, συνιστούν επαρκείς πλέγμα προστασίας της αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς. Η απάντηση είναι κατηγορηματικά αρνητική για τρεις κυριών λόγους:

1. Η νομοθεσία μας –αλλά και τα ενδιαφέροντά μας– δεν καλύπτουν το σύνολο του αντικειμένου που θα έπρεπε να προστατεύεται.
2. Η προστασία έχει γενικά χαρακτήρα παθητικού και όχι ενεργητικού.
3. Οποιας ασκείται η προστασία, στην καλύτερη περίπτωση, ολοκληρώνεται με την αποκατάσταση ενός ή περισσότερων ιστορικών κελυφών, χωρίς να λαμβάνεται καμία μέριμνα για την ένταξή τους στη ζωή του συγχρόνου οικισμού.

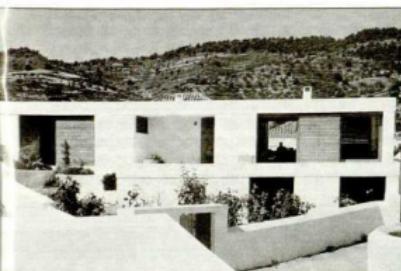
Όπως αναφέρθηκε, ο χαρακτηρισμός του διαπτηρέου χρησιμοποιήθηκε και χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο για την αποτοπή της κατεδάφισης νεοκλασικών κτηρίων που επέζησαν. Ομως, τόσο στην Αθήνα όσο και στα άλλα αστικά κέντρα μας, είναι ανάγκη να κινηθούμε πολὺ γρήγορα, και προτύ που θα είναι και πάλι αργά, προς τον επιλεκτικό χαρακτηρισμό ως διαπτηρέων ενός σημαντικού αριθμού επιλεκτικών κτηρίων των αρχών του 20ού αιώνα, τα οποία κατόφθασαν να επιβιώσουν χάρη στη μεγαλύτερη κλίμακα και στη νεότερη κατασκευή τους, καθώς επίσης και ενός σημαντικού αριθμού αξέλογων κτηρίων που επέδια αντιπροσώπευσαν στον τόπο μας το μοντέρνο κίνημα. Η προστασία και η ανά-

δειξη των δύο αυτών ομάδων της αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς μπορεί να αυξήσει σημαντικά τον μορφολογικό πλούτο της πόλης αλλά και να καταπολεμήσει την καλτάδουσα σημοιοποίηση στις πόλεις μας αναδεικνύοντας την ποικιλότητα και την ιδιαισφερία της καθεμίας, ή και των μερών ενός μεγαλύτερου αστικού κέντρου.

Στους «παραδοσιακούς οικισμούς», η προστασία συνίσταται στο χαρακτηρισμό μερικών μεμονωμένων και πάλι κτιρίων ως διατηρήσεων και στη θέσπιση ενός ειδικού οικοδομικού κανονισμού, ο οποίος αποσκοπεί να εξασφαλίσει τη μορφολογική συμβετότητα των νέων κατασκευών με το παραδοσιακό πλαίσιο. Είτε όμως, μας διαφέύγει η προστασία εκείνων των στοιχείων που είναι πιο ουσιαστικά να προστατευτούν. Και αυτά είναι κάποια σύνολα έστω και λιγότερο αειδολογίαν επιμέρους κτιρίων, και κυρίως ο δημόσιος χώρος με όλα τα μικρά και μεγάλα έργα που τον συνθέτουν, καλύτεριμα, πλακόστρωτα, τοίχους, βρύσες κ.λπ.

4. Ανάγκη να προστατεύεται αποτελεσματικά ο δημόσιος χώρος με τα στοιχεία που τον συνθέτουν: πλακόστρωτα, πεζόδρομα, βρύσες, δέντρα.

Παράλληλα, οι ειδικοί οικοδομικοί κανονισμοί χρησιμεύουν σε μια μεταβατική περίοδο στην αποτροπή εκτρωματικών νέων κατασκευών άσχετων με το περιβάλλον τους, ήδη όμως η εφαρμογή τους είναι αντιπαραγωγική, αφού οδηγεί στη νόθευση του δομημένου περιβάλλοντος και στην κατάλυση κάθε δημιουργικής πνοής στη σύγχρονη αρχιτεκτονική δημιουργία.

Πιστεύουμε ότι είναι αναγκαίο τα προεδρικά διατάγματα για την προστασία των παραδοσιακών οικισμών, από τη μία μεριά, να περιλάβουν πολύ περισσότερες διατάξεις για την προστασία του υφιστάμενου οικιστικού πλούτου –των συνόλων και του δημόσιου χώρου ειδικότερα– και, από την άλλη, να επιτρέψουν μια πιο δημιουργι-

5. Είναι καρόιροι οι ειδικοί οικοδομικοί κανονισμοί που ισχύουν στους παραδοσιακούς οικισμούς να επηρέψουν μια πιο δημιουργική προσέγγιση στο πρόβλημα της μορφολογίας των νέων κατασκευών. Οι σημειωνούμενοι κανονισμοί δεν θα επετρέπαν την αρχιτεκτονική του Κωνσταντινούπολης στα νησιά μας.

6. Στις επεμβάσεις συντήρησης, ιδιότερο πρόβλημα αποτελεί η διατήρηση της χειροτεχνής ποιότητας της πρώτης παρασκευής.

7. Η ποιητική προστασία που παρέχεται από το υφιστάμενο δεσμώτικο πλαίσιο δεν είναι αρκετή: Ο πύργος του Church, το παλιότερο σπίτι της Αθήνας που στεκεται ακούσια όρειο, εντα χαρακτηρισμένο διατηρητέο μνημείο, αλλά καταρρέει.

8. Η παροχή οικονομικών κινήτρων θα ενθάρρουν την αποκατάσταση των κτηρίων από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες, συμβάλλοντας έτσι στην αντιμετώπιση των προβλημάτων επανάχρησης.

κή προσέγγιση στο πρόβλημα της μορφολογίας των νέων κατασκευών με την παραγωγή αρχιτεκτονικής σύγχρονης, διακριτής από τα ιστορικά πρότυπα με τα οποία καλείται να συμβιώσει, αλλά και συμβάσης μεσύ του χειρισμού των βασικών συνθετικών στοιχείων της μορφής, όπως είναι η κλίμακα, η γεωμετρία, η τυπολογία των κατόψεων και των σγκων, καθώς και το υλικό.

Πέρα, όμως, από τα προστατεύομε, σημασία έχει το πώς η προστατεύουμε, σημασίενο θεσμικό πλαίσιο στο οποίο αναφερθήκαμε πρόσφατα την παθητική και όχι την ενεργητική προστασία. Εκείνο δηλαδή που πετυχαίνει, στην καλύτερη περίπτωση, είναι η απορροή της κατεδάφισης και με κανένα τρόπο δεν εγγυάται την αποκατάσταση και πολύ περισσότερο, τη ωστική επανάχρηση των ιστορικών κελυφών. Η θέσπιση της μεταφοράς του συντελεστή δόμησης για τα διατηρητέα κτίρια ήταν ένα τεράστιο βήμα για τη διαφύλαξη τους, όμως έχει ως αποτέλεσμα τη μετάθεση του ενδιαφέροντος των ιδιοκτητών από το προστατευόμενο κτίριο, που μπορεί πια να γνωταλείπεται στην τύχη του, στον μεταφερόμενο συντελεστή από τον οποίο ο ιδιοκτήτης προσδοκά το οικονομικό φέρεται. Είναι λοιπόν αναγκαίοι οι διατάξεις περί μεταφοράς συντελεστή δόμησης να συμπληρωθούν, έτσι ώστε το μεταφερόμενο ποσόστο να αειδένεται μεχρι και το 100% του συντελεστή όταν συνδέεται με αποκατάσταση του προστατευόμενου διατηρητέου. Και ακούμε, να απλοποιηθούν οι διαδικασίες για παρέμβαση της ίδιας της πολιτείας και ανάληψη της ευθύνης αποκατάστασης σε περιπτώσεις απρόθυμων ιδιοκτητών που αφήνουν διατηρητέα κτίρια να καταρρέουν.

Η δημιουργία κατάλληλων κινήτρων, όπως αυτό της αύξησης του μεταφερόμενου συντελεστή δόμησης που προαναφέρθηκε, αλλά και μια δέσμη σημαντικών οικονομικών κινήτρων που είναι αναγκαία να υιοθετηθούν θα ενθαρρύνουν την αποκατάσταση από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες και θα αντιμετωπίσουν, μερικά τουλάχιστον, τα πολύ σύνθετα προβλήματα της επανάχρησης.

Η μέχρι σήμερα περί από την επανάχρηση των ιστορικών κελυφών είναι απογοητευτική, αφού συχνά συμβάλλει στην ανάσχεση μιας ισορ-

ροπημένης οικονομικής ανάπτυξης, στην απορρύμαση του κοινωνικού ιστού των ιστορικών πυρήνων και στη δημιουργία φαινομένων γκετοποίησης, όπως είναι η εκτόπιση των αρχικών κατοικιών και η δημιουργία νησίδων αποκλειστικά για υψηλά εισοδήματα τύπου Πλάκας, η νησίδων για την αποκλειστική εξυπηρέτηση της βιομηχανίας διασκεδάσης τύπου Ψυρρή ή Λαδάκινων, ή, ακόμη, η αποκλειστική σχέδιον χρήση των αξιόλογων ιστορικών κτιρίων που αποκαθίστανται από τράπεζες. Ασφαλώς, εύκολες λύσεις στο πρόβλημα της επανάχρησης των ιστορικών κελυφών δεν υπάρχουν, όπως έχει δείξει και η διεθνής εμπειρία. Όμως, τα προβλήματα αποκατάστασης, επανάχρησης και επανένταξης των διατηρητέων πυρήνων σε ιστορικούς οικισμούς ή σε ιστορικά κέντρα και ιστορικές συνοικίες δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν πάρα με ολοκληρωμένες μελέτες οικονομικής αναζωγόνωσης, κοινωνικής εξυγίανσης και πολεοδομικής αναβάθμισης, οι οποίες θα προτείνουν ένα ειρύν και συντονισμένο πλέγμα μέτρων και παρεμβάσεων με εμπολοκή πολλών φορέων του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα και με συμμετοχή των ενδιαφερόμενων κατοίκων. Μονομερείς επεμβάσεις με επένδυση μόνο στην τεχνική υποδομή και τον εξωραιούμενο χωρίς παραλλήλες ρυθμίσεις για τον αποτελεσματικό έλεγχο των χρήσεων γης και άλλα μέτρα με οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική στόχευση, όπως έγινε στην Ψυρρή, μόνο αρνητικά αποτελέσματα μπορούν να έχουν και πρέπει να αποφεύγονται.

9. Μονομερείς εξωραιούμενες επεμβάσεις μπορούν να έχουν αρνητικά αποτελέσματα, όπως έγινε στην Ψυρρή με την εγκατάσταση της βιομηχανίας της διασκεδάσης.

Τέλος, σε κάθε προσπάθεια αναβάθμισης ιστορικών κέντρων και οικισμών βαρύνουσα σημασία έχει η αντιληπτική ένταξη των καταλοίπων της αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς. Τα αρχιτεκτονικά μνημεία σε συνδύασμό με άλλα τοπόσημα, με τα δημόσια κτίρια, τον δημόσιο χώρο, τα δημόσια έργα τέχνης μπορούν να συμβάλουν στην νοητοδότηση της πόλης, στην ανάδειξη του διαχρονικού χαρακτήρα της, της μοναδικότητας και της ιδιομορφίας της, της τοπικότητας και των συμβολισμών της.

Απαιτείται για αυτό η σύνθετη μας σειράς παρεμβάσεων που στοχεύουν στη σορθι ενορχήστρωση όλων των στοιχείων του χώρου σε ένα ενιαίο αντιληπτικό και νοητομάκι συνόλο, όπου σημαντικός θέση έχουν το ποτιό, τα μνημεία και ο δημόσιος χώρος. Όπου θα αναδεικνύεται η πολυπλοκότητα, η συνθετότητα και ο πλούτος του διαχρονικού πολεοδομικού ποτιού με τη δημιουργία ενός πλέγματος διαδρόμων, οπτική συνυγειών και αντιπαραθέσεων που προσφέρονται για έναν πλούτο αναγνώσεων, για ένα μοναδικό παιγνιδί εικόνων, νοημάτων και συμβολών σμάριν. Ειδικά για την Αθήνα, η ανάκτηση της ιστορικής πόλης και η αναγνωρισμότητα της θα

πρέπει να πραγματοποιούνται μέσα από το σχέδιο του 19ου αιώνα με την ανάδειξη του ισοσκελούς τριγώνου Σύνταγμα - Ομόνοια - Κεραμεικός και της διχτυώσαντος οδού Αθηνών. Η ανάδειξη της διαχρονικής παρουσίας της δομικής γεωμετρίας της πόλης του 19ου αιώνα είναι ασφαλώς σημαντικότερη από την ανάδειξη οποιουδήποτε επιμέρους στοιχείου της νεότερης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της πόλης.

The Modern Greek Architectural Heritage: Problems for its Protection

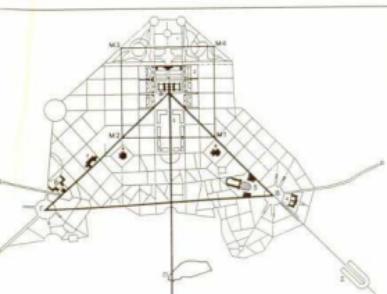
Andreas N. Symeon

The protection of the modern architectural heritage in Greece has been mobilized very late and has achieved very little. Thus, today the issue of protection is essentially confined in a rearguard action, since the looting of our modern monument wealth has been almost completed. The efforts for the protection of the remnants of our architectural heritage have been channeled towards two basic directions: the characterization of isolated buildings, mostly Neoclassical ones, as "preservable" and the proclamation of some hundreds of settlements as "traditional". However, the institutional framework that has been created does not suffice for the protection of our architectural heritage mainly for three reasons:

1. Our legislation does not cover entirely the object under protection. It is quite indicative that only a few buildings dating from the phase of Neoclassicism of the early twentieth century or from the inter-war period have been characterized as "preservable". While in the so-called traditional settlements the protection is limited to special building regulations that hardly or at all provide for the protection of the existing architectural wealth, the architectural ensembles and the public space in particular.

2. Since the existing institutional framework promotes the passive rather than the active protection, the latter should be reinforced through appropriate, effective motives.

3. In the way the protection is materialized, it is confined to the reconstruction of some building shells, but it does nothing at all for their incorporation in the life of the modern settlement. This approach often contributes to the disorganization of the social tissue and to the creation of a ghetto phenomenon. Nevertheless, the well-studied incorporation of the remnants of our architectural heritage plays an important role in every effort for the upgrading of historical centers and settlements and can decisively contribute to the enrichment of the meaning of the town/city and to the enhancement of its physiognomy.

11. Η γεωμετρία του σχεδίου Κλεόνθη - Schaubert (πηγή: Αθήνα Ευρωπαϊκή Υπόσχεση, Αθήνα Πολιτική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, 1985).

10. Η αποκατάσταση παλιού βιομηχανικού συγκροτήματος και επανάρχηση από την -Αθήνα 2004-.

Βιβλιογραφία

Η αναπτύξιση των μνημών στην Ελλάδα, Θεώρια και πρακτική. Δημόσια αυλογήση θητή Ιανουαρίου 1986. Επινόησης, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, Αθήνα 1986.

11th General Assembly and International Symposium "The Heritage and Social Changes", Symposium Paper, 5-9 October 1996, ICOMOS, Sofia, JOKILEHTO J., "A History of Architectural Conservation, the contribution of English, French, German and Italian thought towards an international approach to the conservation of Cultural Property", άρθρο, διάλ. Σταύρος, York 1996. ΖΗΒΑΣ Δ., Τα μνηματα και η πόλη, Αθήνα 1993.

Ήπιες επεμβάσεις και πρωταρχικές πράκτικες του Εθνικού καπανεύου. Πρακτικά του Εθνικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 23, 24, 25 Νοεμβρίου 2003, Θεσσαλονίκη 2003. ΚΟΝΤΑΡΙΝΗΣ Σ., Η προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομίας, Καταβόλες και χαρακτήρες μας ιδεολογίας, Αρχιτεκτονική και παράδοση, Αθήνα 1985.

ΜΑΛΟΥΧΟΥ Φ., Η αναπτύξιση των αρχαιοτήτων μνημείων στην νεώτερη Ελλάδα, Άρθρο, άρθρο, ΜΠΟΥΡΑΣ Χ., Κνιβαλός Ι., Συλλογή βιολογογραφίας για την προστασία, ανάπτυξη και αναπτύξιμη αρχιτεκτονική μνημείων και μητραρχικών συναέων, Προστασία Μνημείων και Συνόλων, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1977.

ΜΗΤΣΟΤΑΚΗΣ Σταύρος, του μαθημάτος „Αποκατάστασης των μνημείων“, Άθηνα 1982.

„Δημιουργία του μαθημάτος „Αποκατάστασης των μνημείων“, Άθηνα 1983.

ΝΟΜΙΚΟΣ Μ., Αποκατάσταση και επανάρχηση κτιρίων και συνόλων. Μεθόδοι ανάπτυξης των αρχιτεκτονικών ΑΙΓΑΙΟΥ ΒΟΡΕΙων, Θεσσαλονίκη 1977.

Νόμος για την προστασία των προαρχών και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομίας (Νόμος 3028, ΦΕΚ Α'153/28 Ιανουαρίου 2002).

Η προστασία των κτηρίων της πρωτοβουλίας μοντερνισμού στην Αθήνα, Πρακτικά, άρθρο, 16 Οκτωβρίου 1998, Αθήνα 2000.

Προστασία μνημείων και παραδοσιακών οικισμών, Πρακτικά τριτηργίας συνέδριου 5, 6, 7 Φεβρουαρίου 1975, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, Αθήνα 1975.

Προστασία Μνημείων και Συνόλων, Συλλογή κριτικών έργων 1 και 2, Θεσσαλονίκη 1977 και 1978.

Σύμμαχος της Γραφούδης (1985).

SUDARDIS R. W., „Listed buildings“, στο J. Hunter / J. Relston (eds.), Archaeological Resource Management in the UK. An Introduction, 1994.

Χάρτης της Βενετίας (1964).

Χάρτης του Αμαστράντα (1975).